

В. М. СЕМЦОВ

ГЕТЕРОГЕННІСТЬ НЕСПОСТЕРЕЖУВАНИХ ПРОЦЕСІВ ЯК ОЦІНЮВАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ СТАНУ ЕКОНОМІКИ

Стаття присвячена розгляду неспостережуваних економічних процесів в Україні. На основі емпіричного масиву даних визначено основні фактори, що впливають на розвиток неспостережуваної економіки; акцентовано увагу на інституційній складовій неспостережуваних процесів. Ідентифіковано основні типи економічної поведінки вітчизняних агентів ринку. Розглянуто сучасні фінансові конфлікти, що виникають між рівнями бюджетної системи. Звернуто увагу на проблеми контролю за державними закупівлями. Виявлено недоліки державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання та обґрунтовано шляхи його покращення. Запропоновано напрями щодо детінізації економіки. В основі заходів зменшення та/або ліквідації негативного впливу неспостережуваних процесів на стійкий розвиток економіки, на думку автора, має бути запровадження дієвої системи державного моніторингу з урахуванням особливостей функціонування галузей народного господарства, а також посилення відповідальності за економічні правопорушення.

Ключові слова: *неспостережувані процеси, економіка, інститут, податки, державне регулювання, економічна поведінка.*

Статья посвящена рассмотрению ненаблюдаемых экономических процессов в Украине. На основе эмпирического массива данных определены основные факторы, влияющие на развитие ненаблюдаемой экономики; акцентировано внимание на институциональной составляющей ненаблюдаемых процессов. Идентифицированы основные типы экономического поведения отечественных агентов рынка. Рассмотрены современные финансовые конфликты, возникающие между уровнями бюджетной системы. Обращено внимание на проблемы контроля за государственными закупками. Выявлены недостатки государственного регулирования деятельности субъектов хозяйствования и обоснованы пути его улучшения. Предложены направления по детенизации экономики. В основе мер уменьшения и / или ликвидации негативного влияния ненаблюдаемых процессов на устойчивое развитие экономики, по мнению автора, должно быть внедрение действенной системы государственного мониторинга с учетом особенностей функционирования отраслей народного хозяйства, а также усиления ответственности за экономические правонарушения.

Ключевые слова: ненаблюдаемые процессы, экономика, институт, налоги, государственное регулирование, экономическое поведение.

Постановка проблеми. Основні елементи інтелектуального забезпечення категорії "непостережувана економіка" можна віднести в Україні до малорозроблених напрямків економічної науки. При цьому величезна кількість даних свідчить, що реальне економічне становище функціонує у полі впливу як формалізованих процесів (відображених в офіційній статистиці та у відомих теоріях), так і потужних глибинних явищ та процесів, ідентифікація яких потребує окремого опису та тлумачення. Нині стає очевидно, що і на національному, і глобальні проблеми розвитку економіки неможливо розв'язати, оминаючи при цьому непостережувані економічні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами непостережуваної економіки займалися такі вчені як Г. Г. Ільїна [3], В.В. Криворотов [5], О. М. Пономаренко [8], А.Б. Прохоров [10], М. В. Расков [11], Я. Д. Ширяєва [12] та ін. Разом з тим, і досі існує гостра потреба у поглибленні дослідження сутності непостережуваної економіки, визначенні детермінант її виникнення, а також формування адекватного емпіричного її відображення. При цьому, як вважаємо, назріла необхідність серйозного удосконалення функціонування організаційного механізму протидії у ряді процесів непостережуваної економіки дисфункціонального змісту.

Мета статті: на прикладі аграрної сфери наочно продемонструвати сучасні соціально-економічні загрози від дії непостережуваних економічних процесів, а також здійснити опис ідеологічної бази політики дерегулювання вітчизняної економіки на цій основі. Головна задача – виявлення основних факторів (економічних, політичних, історичних,

демографічних та ін.), які чинять або можуть потенційно чинити вплив на розвиток неспостережуваних економічних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині в економічній науці немає чіткої та однозначної думки, що слід розуміти під категорією "неспостережувана економіка" [3, с. 58-59; 8; 11, с. 99; 12, с. 82]. З огляду на сучасні підходи до цієї дефініції та резюмуючи результати вищевикладених досліджень науковців, вважаємо, що під неспостережуваною економікою у широкому сенсі слід розуміти тіньову економіку, з усіма її складовими компонентами.

В останні роки стан української економіки та динаміка її розвитку виглядає тривожно, оскільки перебуває під впливом ряду негативних соціально-економічних тенденцій. Спробуємо нижче охарактеризувати проблематику деяких найбільш поширених неспостережуваних економічних процесів. Так, у 2011-2014 рр. масовими були випадки здійснення вітчизняними суб'єктами господарювання нетипових для основного виду діяльності операцій, як правило, експортного характеру. Важливо відзначити, що за оцінками органів влади щорічні втрати бюджету лише від мінімізації сплати ПДВ за такими операціями у 2014 р. склали понад 1 млрд. грн.

Хотілося б відзначити, що значні обсяги ризикових експортних операцій проглядаються під час поставок сільськогосподарської продукції. Несприятливим фактором є те, що досить часто підприємства, до речі, неплатники ПДВ, проводять експорт продукції, при цьому не несуть податкового навантаження. Наприклад, у 2013-2014 рр. ТОВ "Експорт Плаза" (Житомирщина) – експортовано близько 1051 т. волоських горіхів на суму близько 59 млн. грн.; ПП "Листопадгруп" (Херсонщина) – експортовано близько 219 т. волоських горіхів на суму майже 12 млн. грн. ; ПП "Авераж" (Херсонщина) – було експортовано близько 2500 т. насіння соняшникового на суму близько 8,7 млн. грн. та ін.

Отож, центральною проблемою сьогодення є декларування збитків та ухилення від сплати податків шляхом використання неспостережуваних механізмів.

Використовуючи редуційний підхід, спробуємо детально розглянути конкретні випадки нетипових операцій з метою обґрунтування напрямків запобігання існуючих загроз. Як приклад, розглянемо фінансово-господарську діяльність ТОВ "Вінницька будівельна компанія", яке знаходиться у м. Вінниця і основним видом діяльності якого є будівництво житлових та нежитлових будівель. Разом з тим, це підприємство має право займатися додатковими видами діяльності, а саме: оптовою торгівлею зерном, молочними продуктами, харчовими оліями та жирами, яйцями та ін.

Впродовж 2012-2014 рр. підприємство ТОВ "Вінницька будівельна компанія" активно уклало договори комісії з іншими суб'єктами господарювання. Так, відповідно до договорів комісії від 24.12.2012 р. укладених із ТОВ "ТД "Мілкіленд" та ДП "Мілкіленд-Україна" у 2013 р. було експортовано до Російської Федерації сир напівтвердий "Король Артур" ТМ "Добряна" на суму майже 11,9 млн. грн. Слід відзначити, що цю продукцію було придбано у виробників сиру: ПП "Рось" (ЄДРПОУ 32191954, Київська область) зі складу – Філія "Охтирський сиркомбінат" на загальну суму близько 9297,3 тис. грн., у т. ч. ПДВ 1549,5 тис. грн.); ПП "Консалтингова фірма "Прометей" зі складу – Філії "Менський сир" ПП "Консалтингова фірма "Прометей" на загальну суму близько 3 280,1 тис. грн., у т. ч. ПДВ 546,6 тис. грн. Таким чином, вся продукція відповідно до норм чинного законодавства була придбана у виробника та реалізована за винагороду до Російської Федерації (одержувач продукції: ООО "Партнер" (м. Москва) та ООО "Сладкая жизнь плюс" (м. Москва)). При цьому реалізація продукції по договорам комісії відбувалась з мінімальною націнкою. Головним при цьому є та

обставина, що ці операції мали збитковий характер, оскільки загальна сума збитків складала понад 2000 тис. грн.

Серйозною ознакою економічних деформацій у взаємостосунках між державою та суб'єктом господарювання є те, що подібні операції носять систематичний характер. Так, у 2013-2014 рр. ТОВ "Вінницька будівельна компанія", уклало договір комісії із ТОВ "Гермес Агро", у результаті чого до Таїланду було експортовано сою для технічних потреб (не кормову) на суму майже 8,1 млн. грн. Цю продукцію було придбано у ТОВ "Векта-Він" зі складу – ТОВ "Вектор Ойл Трейд". Продукцію було експортовано згідно договору комісії за комісійну винагороду у сумі – 779,3 тис. грн. При цьому реалізація продукції по договору комісії відбувалась без будь-якої націнки. Операції також носили збитковий характер – сума збитків складала понад 1,5 млн. грн.

Таким чином, зазначені операції ТОВ "Вінницька будівельна компанія" та його партнерів (контрагентів), на жаль, не містили у собі мети отримання додаткової вартості (прибутку) в результаті господарської діяльності, окрім потенційного бажання отримати преференції з формування податкового кредиту з ПДВ. В подібних випадках влада може пробувати інкримінувати посадовим особам підприємств порушення діючого законодавства, зокрема ст. 198 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями) [7], однак, на практиці, довести цю вину у суді надзвичайно складно.

Таким чином, метою сучасних підприємств може бути не економічний ефект у результаті господарської діяльності, так звана "ділова мета", яка відзначена у ст. 14 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями) [7], а отримання податкової вигоди у вигляді штучного формування податкового кредиту. Завищення валових витрат може відбуватися з надією заниження об'єкту оподаткування. Наслідок цього всього – втрати бюджетних надходжень.

В контексті дискусії про механізми ідентифікації прихованих економічних процесів слід відзначити, що обов'язковою умовою контролю за суб'єктами господарювання є створення необхідних умов його введення. Основними показниками контролю є, в числі інших, вчасність та достовірність. Нині ж в Україні однією з проблем державного регулювання є те, що система контролю суб'єктів господарювання є надзвичайно ліберальною, тобто має більш формальні ознаки, аніж змістовні. Ці обставини перешкоджають об'єктивно оцінити результати діяльності суб'єктів господарювання.

В умовах ринкової економіки влада намагається в короткі терміни продемонструвати сприятливі умови розвитку бізнесу, шляхом спрощення процедури його відкриття та / або закриття, оптимізуючи систему сплати податків та ін. Всі ці заходи сприяють зростанню загальної кількості суб'єктів господарювання в країні. Проте на сьогодні стає очевидно: реєстрація нових організаційно-правових форм господарювання не завжди сприяє розвитку реального сектора економіки. Так, наприклад станом на 01.01.2014 р. кількість зареєстрованих платників податків Вінницької області становила: юридичних осіб – 23 499 (з них сплачують податки 16 743 або 71,2 %); фізичних осіб – 94,8 тис. чол. (з них сплачують 77,4 тис. чол. або 81,7%).

Практика свідчить, що частина суб'єктів господарювання, принаймні офіційно, не веде діяльність, хоча і зареєстрована згідно норм чинного законодавства. Наприклад, Гайсинська філія Державного підприємства спиртової ЛГП "Укрспирт", Овечацька філія Державного підприємства спиртової ЛГП "Укрспирт", Мартинівська філія Державного підприємства спиртової ЛГП "Укрспирт" були створені у 2010 р. і знаходяться на території Вінницької області, проте жодного дня ці філії не функціонували, а відтак не проводили жодної фінансово-господарської операції. Перелік таких підприємств є дуже значним, а пояснити логіку їхнього створення за

традиційними економічними теоріями важко. Разом з тим, існування подібних "мертвих" підприємств відволікає органи влади від пошуку порушників фінансового законодавства.

Безперечно, що серед загальної кількості зареєстрованих суб'єктів господарювання є і такі, які мають пільги та / або звільнені державою від сплати того чи іншого податку. Однак значна частка суб'єктів господарювання які не сплачують податки та обов'язкові платежі створюються з метою проведення прихованих операцій. В результаті задоволення власних потреб, шляхом проведення тіньових операцій (у т.ч. безпідставно заявлені суми ПДВ) ці суб'єкти господарювання перешкоджають створенню стійкого соціально-економічного розвитку територій, на яких вони розміщені. Однак, найбільш проблемним у даній ситуації вважаємо порушення принципу "економічної справедливості". Орієнтуючись на ухилення від сплати податків, у такій спосіб спотворюються індикативні показники бюджетних надходжень. Завдання влади примусити цих агентів функціонувати за правилами. Це можна зробити або шляхом активного насильного знищення (припинення діяльності) таких суб'єктів господарювання, або ж шляхом створення умов, за яких ці суб'єкти господарювання добровільно відмовляться від економічних "привілей".

Отже, органи влади повинні здійснювати заходи, направлені на відпрацювання суб'єктів господарювання "ризикової" категорії та тих агентів ринку, які мають ознаки "фіктивності", а також задіяні у формуванні незаконного податкового кредиту підприємствам реального сектору економіки.

Буде незайвим згадати і про проблеми контролю за витрачанням бюджетних коштів шляхом використання тендерів. Нині надзвичайно поширеним є явище, коли шляхом використання інвалідів та /

малозабезпечених людей (пенсіонерів) створюються підприємства – конвертаційні центри для проведення фіктивних операцій.

На проблемі державного контролю проведення державних тендерів варто зупинитися більш детально. Так, наприклад у 2012-2013 рр. підприємство ТОВ "Гніванський шиноремонтний завод", до речі, директором якого була зареєстрована особа-інвалід, виграло тендер по наданню послуг зі збору та утилізації твердих побутових відходів на загальну суму близько 5095 тис. грн., що проводився ДП "Укресресурси", після чого отримані державні кошти були перераховані на розрахункові рахунки ряду суб'єктів господарювання, що містили ознаки "фіктивності".

Іншим прикладом може бути діяльність підприємства ТОВ Фірма "Енергія ЛТД", яке знаходиться у м. Жмеринка Вінницької області. Це підприємство на протязі 2011-2012 рр. здійснювало закупівлю товарно-матеріальних цінностей в агента ринку, що мав ознаки фіктивності, а саме ПП "Сузір'я Альпіонн", яке нібито було зареєстроване у м. Одесі. Хоча реально за цією адресою відсутні виробничі потужності, наймані працівники та врешті-решт саме підприємство. Разом з тим, це не завадило ТОВ Фірма "Енергія ЛТД" у 2011 р. виграти тендер, предметом якого було будівництво кабельної лінії 10 кВ в одному із сіл Київської області. Принципово важливо відмітити, що товарно-матеріальні цінності ПП "Сузір'я Альпіонн" успішно реалізовувались державній установі – Державне комунальне підприємство "Ремонтно-будівельне управління" (ЄДРПОУ 19410752, м. Боярка Київської області). До речі, і в першому випадку (ТОВ "Гніванський шиноремонтний завод"), і у другому (ПП "Сузір'я Альпіонн") директорами були зареєстровані підставні малозабезпечені особи, які отримали грошову винагороду.

Таким чином, враховуючи актуальність проблеми державних закупівель, потрібно запровадити реальні заходи контролю за підприємствами – замовниками тендерних закупівель, оскільки саме вони

можуть бути вигодонабувачами, а не здійснювати голослівні декларації щодо проведення ефективних заходів боротьби з корупцією та тіньовою економікою.

Проблеми, що обумовлені функціонуванням неспостережуваної економіки існують майже в усіх країнах світу. Проте масштаби та наслідки дії цієї економіки суттєво різняться. Слід відзначити, що нині у науки немає ідеальних методів визначення неспостережуваної економіки, у т. ч., наприклад, рівня корупції. Так, О. М. Пономаренко, досліджуючи неспостережувану економіку Росії, писав: "...неформальне виробництво скорочується, а розмір корупції зростає. Ось вона дійсно має колосальні розміри – але справа в тому, що це ніяк не впливає на обсяг ВВП. Корупція поки за всіма діючими офіційним рекомендаціям до складу ВВП не включається. Корупція – це перерозподіл доходів, що не змінює їх загальної суми. Країна не стане багатшим від того, що одні громадяни крадуть у інших" (*кін. цит*) [8]. Вважаємо, що подібне твердження є недостатньо об'єктивним та навіть частково помилковим, оскільки якщо уважно придивитися до "корупції" як до соціально-економічного явища, то очевидним є те, що саме вона і створює значною мірою можливості розквіту неспостережуваної економіки шляхом надання незаконних економічних переваг (наприклад, пряма та непряма допомога). Тому говорити, що корупція "не впливає на обсяг ВВП", на наш погляд, категорично неможна. Цей вплив не є нейтральним, він є однозначно негативним.

У цьому зв'язку важко не погодитися з Я. Д. Ширяєвою, яка стверджувала, що "одним з факторів розвитку тіньової економічної діяльності, безсумнівно, є корупція. У своєму первозданному вигляді корупція проявляється на мікрорівні, в повсякденній діяльності організацій..." (*кін. цит.*) [12, с. 91]. У продовження цієї думки ми

переконані, що будь-які неспостережувані економічні процеси повинні розглядатися крізь призму проблем пов'язаних з корупцією.

Було б несправедливо стверджувати, що проблема розкрадання державної "казни" та корупції є принципово новими. Безперечно, спроби, у т.ч. вдалі, крадіжок державних фінансових ресурсів були на протязі усього існування державності. Згадаємо лише XVIII ст. [1; 2], коли у Російській імперії функціонували Таємна канцелярія (указ 1715 р.), Канцелярія таємних розшукових справ (1731 р.), Таємна експедиції (1762 р.). Особливістю цих органів влади було те, що, відповідно до нормативно-правових актів, кожен громадянин повинен був в обов'язковому порядку під страхом смерті доносити усно та письмово щодо крадіжок державних коштів. Історія сприяє нам у створенні ефективної бази системи державного регулювання економіки та прогнозування її розвитку.

На нашу думку, найбільшою небезпекою неспостережуваних процесів є те, що суб'єкти господарювання, які активно приймають у них участь, нехтуючи загальні "правила гри" (законодавство), безпідставно та цілком незаслужено отримують переваги, які зумовлюють їх швидкий економічний розвиток.

Необхідно відзначити, що неспостережувані економічні взаємовідносини з особливою силою вразили саме аграрну сферу. Нині широкого поширення набули неспостережувані економічні операції, в основі яких полягає ефект імітації діяльності. Ось кілька прикладів. Так, у фінансово-господарській діяльності СФГ "Аграрій" у 2012-2013 рр. спостерігалася імітація господарських операцій щодо продажу сільськогосподарської продукції (соняшник, ячмінь, жито, кукурудза, соя) власного виробництва на загальну суму близько 120 млн. грн. (у т. ч. ПДВ – 20 млн. грн.) більше 70 підприємствам, які зареєстровані у Вінницькій, Київській, Хмельницькій, Житомирській областях та м. Києві.

Так, вищий менеджмент СФГ "Аграрій" показував нібито реалізована продукція була вирощена на 3,05 га орної землі, що біологічно є неможливим. Очевидно, що насправді ж постачання сільськогосподарської продукції не відбувалось, а посадові особи суб'єкта господарювання лише склали первинні бухгалтерські документи про поставку товарно-матеріальних цінностей на адресу підприємств-покупців (вигодонабувачів). Натомість, тривалий час вищий менеджмент здійснював конвертацію грошових коштів, які в подальшому поверталися агентам ринку (вигодонабувачам).

Практика доводить, що органи влади, на які покладено завдання перевірки діяльності суб'єктів господарювання, не завжди достатньо компетентні в окремих областях знань, скажімо в специфіці сільського господарства, а тому змушені досить часто залучати фахівців. Можна констатувати, що підготовка державних перевірок (податкові органи, пожежники, санстанція та ін.) діяльності суб'єктів господарювання в Україні процес непростий, оскільки процеси євроінтеграції сприяють тому, що влада досить часто не виправдано "заграє" (надає преференції) з бізнесом, що може проявлятися, наприклад, у завчасних попередженнях суб'єкта господарювання про необхідність проведення перевірки, забезпеченні нормального ритму роботи підприємств та ін. Між тим питанням регулярності, оперативності та дієвості ревізійних заходів з року в рік відводиться другорядна роль. Все це і сприяє поширенню неспостережуваних економічних процесів, а також дозволяє навіть невеликим за розміром суб'єктам господарювання наносити значну фінансову шкоду державі.

Відсутність вчасного звернення уваги влади на особливості діяльності того чи іншого суб'єкта ринку не дозволяє владі вчасно запобігати правопорушенням. Так, наприклад, повертаючись до ситуації з СФГ "Аграрій" на підставі інформації Головного управління агропромислового

розвитку можна було б здійснити вчасні превентивні заходи проти дії неспостережуваним процесам, знаючи, що урожайність/ціна реалізації с/г культур станом на 2012 р. складала:

– соя – 15 ц/га, ціна (т) – 3 212,8 грн. (максимальна вартість вирощеної продукції на 3,05 га може скласти – 14 698,6 грн.);

– кукурудза на зерно – 61,4 ц/га, ціна (т) – 1 469,4 грн. (максимальна вартість вирощеної продукції на 3,05 га може скласти – 27 517,5 грн.);

– соняшник – 22,4 ц/га, ціна (т) – 3 499,2 грн. (максимальна вартість вирощеної продукції на 3,05 га може скласти – 23 906,5 грн.) та ін.

Ініціативність, злагожденість та організованість неспостережуваних механізмів вражає. Так, наприклад, сільськогосподарське підприємство ФГ "Гол-Сим-Агро" (с. Пасинки Шаргородського району Вінницької області), основним видом діяльності якого було вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур, сформувало у 2013 р. податковий кредит на суму близько 3063,0 тис. грн. У діяльності суб'єкта господарювання спостерігалась нереальність здійснення господарських відносин з покупцями. Так, податковий кредит було сформовано ТОВ "Мікс – В" та ТОВ "Дана – С". При цьому особливо важливо відзначити, що у розпорядженні цього фермерського господарства значилося лише 2,1 га ріллі, а зареєстровано воно було на мешканця одного з сіл Дніпропетровщини. Податковий кредит у такому розмірі на такій невеликій площі представляється щонайменше економічно необґрунтованим.

Слід відзначити, що описані ситуації є дуже типовими для аграрного сектора економіки, що дає підстави для правомірності зарахування терміну "класичність".

Різке збільшення випадків використання неспостережуваних відносин не дозволяє збільшити обсяги бюджетних надходжень. При цьому, в умовах жорсткої конкурентної ринкової боротьби, кількість приватних

підприємців, які переорієнтуються на тіньові схеми, зростає. Так, наприклад, у 2013 р. приватному підприємцю, який здійснює діяльність у м. Хмільник Вінницької області, було сформовано податковий кредит суб'єктом господарювання, що мав ознаки фіктивності, а саме ТОВ "Мірада Плюс". Як показали результати досліджень, приватний підприємець ніби то здійснював придбання сої у підприємства ТОВ "Мірада Плюс" на суму більше 12 млн. грн. При цьому важливо відзначити, що підприємство ТОВ "Мірада Плюс" було зареєстроване на підставну особу за матеріальну винагороду. Результат цієї взаємодії – приватний підприємець завдав шкоди державним інтересам більш ніж як на 4 млн. грн.

Набуває актуальності легалізація відносин у сфері зайнятості населення. Так, за перше півріччя 2014 р. в таких районах як Липовецький, Літинський, Мурованопуриловецький, Теплицький та Чернівецький органи влади не виявили жодного найманого працівника, праця яких використовується без документального оформлення трудових відносин.

Однією із зловбодених проблем в контексті неспостережуваної економіки є забезпечення дієвого контролю на сільських територіях торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами. Адже на сьогодні надзвичайно поширеним є явище, коли суб'єкти господарської діяльності, маючи торгові точки продажу, не мають найманих працівників. Важливо відзначити, що, як правило, декларована виручка з таких точок продажу є у переважній більшості дуже незначною.

Наприклад, підприємством ДП "Універсальне" Барської РССТ (Барський район Вінницької області) було отримано ліцензії на 41 торгову точку. При цьому важливо відзначити, що у січні-березні 2014 р. на цьому підприємстві працювало лише 3 найманих працівники, до речі, у 2 з яких середньомісячна заробітна плата склала 1129,12 грн., тоді як законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати складав 1218 грн.

Інший приклад: споживче товариство "Кудлаї" (с. Кудлаї Немирівського району Вінницької області) отримало ліцензії на 7 торгових точок. Однак на товаристві працювало лише 4 найманих працівники, 1 з яких отримав середньомісячну заробітну плату менше мінімальної. При цьому, сума виручки з розрахунку на 1 торгову точку становила близько 9,8 грн. на день.

Відсутність реальних можливостей у влади проводити "швидкі" превентивні перевірки сприяє виникненню неспостережуваних процесів. Очевидно, коли суб'єкту господарювання, який проводить неспостережувані економічні операції, стає відомо, що він є об'єктом спостереження влади, то він, як правило, штучно змінює модель своєї поведінки.

Однією з основних функцій держави є максимізація фінансових ресурсів бюджету. Очевидно, що реалізація цієї функції можлива лише за умови функціонування дієвої системи державних інститутів. Так, інститути [4, с. 32] розглядаються як правила або сукупність правил, які мають зовнішній механізм примушення до виконання. Парадокс нинішньої ситуації, на нашу думку, полягає у тому, що механізми примушення, які використовує українська влада, є значною мірою неефективними, оскільки не забезпечують виконання з боку держави функцій державних агентів ринку, не кажучи вже про суб'єктів господарювання які створені за приватний кошт.

Наприклад, на виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 28.07.2010 р. № 672 "Про утворення Державного підприємства спиртової та лікєро-горілочної промисловості" [9] на підприємстві ДП "Бершадський спиртовий завод" розпочато процес реорганізації шляхом приєднання підприємства до ДП "Укрспирт". Разом з тим, податковий борг ДП "Бершадський спиртовий завод" який виник ще у 2012 р. у сумі близько 100 тис. грн., не був погашений. Цікаво відзначити, що всі активи

підприємство передало на баланс ДП "Укрспирт", що унеможливило опис майна органами влади. Отож, на протязі 2012-2014 рр. проходили суди, змінювалися керівники підприємства та голови комісії з реорганізації підприємства ДП "Бершадський спиртовий завод", однак фінансовий борг перед державою залишився непогашений.

З вищевикладеного випливає, що фактична поведінка економічних агентів може суттєво відрізняється від "модельної" (запланованої), тобто прогнозованої та передбачуваної владою. У цьому, очевидно, і полягає суть ефекту неспостережуваної економіки. Як показують спостереження, в діяльності суб'єктів господарювання досить часто спостерігається недобросовісна модель поведінки по відношенню до інтересів держави, наприклад: підприємство ЗАТ "Турбів-цукор" (сума податкового боргу – близько 4487,0 тис. грн., провадження у справі про банкрутство з 2010 р.); ТОВ "Турбівська цукрова компанія" (сума податкового боргу – майже 824,0 тис. грн., порушено провадження у справі про банкрутство у 2013 р.); ТОВ "Липовецький маслосирзавод" (сума податкового боргу – близько 570,0 тис. грн.) та ін.

Водночас практика свідчить, що в реальному економічному житті моделі поведінки суб'єктів господарювання активно конкурують між собою. Звідси можна зробити висновок, про можливість інституційного впливу на неспостережувані економічні процеси агентів ринку через ефект додаткового стимулювання щодо добросовісного виконання певної сукупності функцій та обов'язків. Це потребує відповідної корекції універсальної регулятивної політики.

Що ж сприяє швидкому розвитку неспостережуваної економіки в аграрній сфері? На нашу думку, причини цього слід шукати не лише в несприятливих соціально-політичних та історичних умовах, а і в **інституційному середовищі** соціально-економічного розвитку, що зумовлюють виникнення тіньових економічних механізмів в країні.

Перейдемо до більш детального розгляду проблем обумовлених інституційним середовищем, але перед цим слід відзначити, що в різних економічних ситуаціях інституційна проблема може виступати в різних проявах. Очевидним також є і те, що таке середовище на практиці складається з широкого кола інститутів [6; 13].

Наприклад, нині боротьба між органами місцевого самоврядування за фінансові ресурси набуває жорстких ознак. При цьому одним з основних видів надходжень продовжує залишатися податок на доходи фізичних осіб. Так, у 2013-2014 рр. відокремлений підрозділ "Вінницяелектротехнологія" Державного підприємства "Національна енергетична компанія "Укренерго" та Вінницька центральна районна клінічна лікарня сплачували цей податок у 2010-2013 рр. до бюджету Вінницького району, а з 01.01.2014 р. повинні були сплачувати його до бюджету м. Вінниця. Проте, перебуваючи на обліку у Вінницькому відділенні ВОДПІ ГУ Міндоходів у Вінницькій області, ці організації сплачували податок на доходи фізичних осіб до бюджету Вінницького району. Таким чином, протягом січня – липня 2014 р. втрати бюджету м. Вінниці по цьому виду бюджетних надходжень склали 887,1 тис. грн. Подібні фінансові конфлікти на рівні окремих місцевих бюджетів перешкоджають та дезорієнтують державні фінансові органи влади під прогнозування бюджетних надходжень, виділення міжбюджетних трансфертів, позичок та ін. Примітно, що від подібних конфліктів страждає і суб'єкт господарювання, оскільки виникає проблема координації дій (у т. ч. маневрування між різними представниками влади із неминучою корупцією при цьому).

В окремих випадках інститути можуть виступати обмежувачами розвитку економіки. Наприклад, у результаті своєї діяльності підприємство ТОВ "Агрофірма Удицький цукровий завод" нанесло державі шкоду (не сплатило податків) на суму понад 1204,0 тис. грн. Важливо відзначити, що

цей суб'єкт господарювання не працює, починаючи з 2002 р. І хоча ще у 2003 р. було порушено провадження у справі про банкрутство, однак процес ліквідації підприємства станом на 2014 р. продовжується. Згаданий борг залишається непогашеним, хоча у підприємства залишаються економічно значимі активи. Таким чином, інститути державної влади можуть перешкоджати інтересам самої держави. Відсутність дієвої системи банкрутства можна віднести до безпосередніх інституційних недоліків у компетенції насамперед державної влади.

Для виявлення сутнісних особливостей неспостережуваної економіки важливого значення набуває комплексний аналіз факторів її виникнення та прискореного зростання. Адже без ідентифікації основних факторів розробити ефективний управлінський механізм протидії неспостережуваній економіці неможливо.

До основних факторів, що зумовили виникнення та прискорене зростання неспостережуваної економіки в аграрній сфері держави слід віднести:

1) стрімке та корінне реформування галузі (вивільнення значних обсягів земельних (та інших) галузевих ресурсів в умовах відсутності ефективного ("реального") власника, а також зменшення кількості працівників галузі);

2) інституційний аспект існування неринкових відносин в державі гальмують ефективний розвиток за наявності загальної ідеології побудови ринкової економіки;

3) широкомасштабна свобода економічної діяльності в умовах реального типу недосконалої конкуренції яскраво вираженого дисфункціонального змісту;

4) економічно необґрунтовані адміністративні бар'єри (надмірна зарегульованість економічної діяльності);

5) наявність фінансових пільг в галузі, що стимулює у ряді випадків рентаорієнтовані дії;

6) корупція;

7) відсутність дієвих стимулів для детінізації (наростання соціально-економічних протиріч між державою та іншими агентами ринку, у т.ч. щодо сплати податків, в умовах відсутності жорсткого покарання за економічні правопорушення) та ін.

Очевидно, що саме ці фактори є імпульсами та каталізаторами тіньових процесів, і саме вони створюють умови для домінування тіньових агентів в аграрному секторі економіки України.

Отож, знання та врахування основних факторів виникнення та функціонування неспостережуваної економіки дозволяє впливати на рівень цієї економіки, а також створює передумови для розробки напрямів її детінізації.

Можна виділити основні напрями детінізації економіки:

– заходи дерегулювання економіки (об'єктивне скорочення кількості нормативно-правових актів, зменшення податкових ставок та пільг, спрощення механізму сплати податків);

– перманентний контроль за витрачанням державних фінансових ресурсів;

– формування систем корегування умов діяльності суб'єктів господарювання;

– розробка дієвої системи стимулів, яка б сприяла руйнуванню існуючих схем (наприклад, амністія), та посилювала відповідальність за здійснення економічних правопорушень та ін.

Проте всі ці напрями боротьби з неспостережуваною економікою будуть марними без урахування інституційного середовища [13], у т.ч морально-етичних норм в українському суспільстві.

Висновки

Непостережувані процеси – це продукт конкретного соціально-економічного середовища. Знання механізмів проведення непостережуваних операцій, а також набуття навиків протидії тіньовій економіці – обов'язкова вимога для органів влади, які приймають участь в управлінні економікою держави.

Виявлення непостережуваної економіки повинно базуватися на комплексному моніторингу господарської діяльності агентів ринку. Цей моніторинг повинен вивчати не лише фінансово-економічні показники, але й інституційні, у т.ч. соціальні особливості діяльності агентів ринку. Логіка аналізу за непостережуваними економічними процесами свідчить, що поведінка агентів може бути диференційованою на такі типи: 1) сумлінна (платники податків орієнтовані на дотримання норм вітчизняного законодавства); 2) випадково орієнтована на непостережувані процеси (в силу внутрішніх факторів – організаційні зміни, порушення фінансової дисципліни, зміна структури підприємства та ін.; зовнішніх факторів – ієрархія системи управління (наприклад, вище керівництво холдингу), зміна природних та соціальних умов; 3) абсолютно орієнтовані на непостережувані процеси (мета такої поведінки максимізація вартості, нехтуючи при цьому будь-якими інституційними підвалинами).

Недоліком сучасного державного моніторингу, на нашу думку, є те, що він як правило, має поточні та / або оперативні ознаки, проте аж ніяк не перспективні. Під час дослідження поведінки агентів ринку влада повинна проводити ідентифікацію загальних рис непостережуваних економічних процесів з урахуванням специфіки галузі.

Список використаних джерел

1. Веретенников В.И. История Тайной канцелярии Петровских времен. Харьков: "Печатное дело", 1910 – 313 с.

2. Веретенников, В.И. Из истории тайной канцелярии. 1731-1762 г. Очерки / В.И. Веретенников. - Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1911. – 120 с.
3. Ильина Г.Г. К оценке "тени" в экономике современной России / Г. Г. Ильина, С. А. Шишмарёв // Вестник Российского нового университета. – 2012. – № 2. – С. 56-61.
4. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория [Текст] : учебник / Коллектив авторов / Под ред. А. А. Аузана. – 2-е изд. – М. : Инфра-М, 2011. – 447 с.
5. Криворотов В. В. Экономическая безопасность государства и регионов : учебное пособие / В. В. Криворотов, А. В. Калина, Н. Д. Эриашвили. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 351 с.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д.; Пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги "Начала", 1997. – 190 с.
7. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
8. Пономаренко А.Н. Теневой бизнес в цифрах / А. Н. Пономаренко [Электронный ресурс] // Электронный журнал Forbes (ЗАО "Аксель Шпрингер Раша") // Режим доступа: <http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/65945-tenevoi-biznes-v-tsifrah>.
9. Про утворення Державного підприємства спиртової та лікєро-горілкової промисловості : Постанова... від 28.07.2010 р. № 672 (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/672-2010-%D0%BF>.
10. Прохоров А. Б. Ненаблюдаемая экономика как элемент современной системы мирохозяйственных связей: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.э.н.: Спец. 08.00.14 / Прохоров Артем Борисович; С.-Петербур. гос. ун-т. - СПб.: 2003. – 20 с.
11. Расков Н. В. Ненаблюдаемая экономика как потенциальный ресурс развития рыночного хозяйства / Н. В. Расков. // Проблемы современной экономики. – 2009. – № 2. – С. 99-104.
12. Ширяева Я. Д. Ненаблюдаемая экономика и её оценка / Я. Д. Ширяева // TERRA ECONOMICUS (Экономический вестник Ростовского государственного университета). – 2009. – Том 7. – № 2. – С. 82-96.
13. Williamson O. E. Markets, hierarchies, and the modern corporation / O. E. Williamson // Journal of Economic Behavior and Organization. – 1992. – № 17. – P. 335 – 352.